

3) Cicero en de republiek

De Romeinse redenaar en politicus **Marcus Tullius Cicero (106-43 v. Chr.)** stelt evenals de Griekse filosofen de vraag: “Welke inrichting van een gemeenschap is voor de mensen de beste?”

Het huidige antwoord vanuit Westers perspectief is vanzelfsprekend: de democratie. Echter: vele moderne democratieën geven zich zelf vanaf het einde van de 18^e eeuw de naam van een **‘republiek’**. In het algemeen besef dient deze benaming ten eerste als tegenbegrip tot de monarchie. Vanuit haar oorsprong omvat de republiek een aantal elementen die voor onze samenlevingen van wezenlijke betekenis zijn geworden. En daarin spiegelt zich veel meer dan alleen de afschaffing van de monarchie.

Want: Het begrip ‘republiek’ is afgeleid van het Latijnse **‘res publica’**, wat betekent: de ‘gemeenschappelijke aangelegenheid’ **van** het volk en **voor** het volk.¹ Er zijn gewoon vraagstukken die horen van huis in de openbaarheid. Dat zijn bij voorbeeld alle aangelegenheden die alle mensen van een bepaald territorium raken: een buitenlandse politiek waar het om het bewaren van de vrede gaat of een wetgevingen die rechtvaardig zou moeten zijn. Deze kwestie zijn in principe zaak van iedereen. Daarom hebben alle mensen het recht dat deze zaken niet zonder hun inbreng besloten worden. In de 6^e eeuw n. Chr. zal dit zelfs in een rechtsverzameling van keizer Justinianus een algemeen gezegde worden: “Quod omnes tangit ab omnibus approbari debet.” (“Wat allen aangaat, moet ook door allen worden goedgekeurd.”). Dus is het niet rechtvaardig wanneer over openbare aangelegenheden enkel een elite gaat beslissen. Dit is de kern van een filosofische argumentatie voor een democratie.

Door de politicus Cicero krijgt de ‘res publica’ nu voor het eerst in de geschiedenis ook een theoretisch fundament, hoewel deze gemeenschapsvorm reeds enkele eeuwen bij de Romeinen zo gepraktiseerd werd (zie beneden). Pas toen zij in de 1^e eeuw v. Chr. in een crisis geraakte, was het Cicero die de moeite nam in een geschrift de betekenis van de ‘res publica’ uiteen te zetten.

Uitgangspunt voor Cicero is net als voor Plato de rechtvaardigheid. Dat is een hoog ideaal.

(1) Maar wat is eigenlijk gelijkheid?

De mensen zijn op politiek terrein ten eerste **elkaar gelijk**, en wel in het recht aan de democratie deel te nemen (verkiezingen). Zoals boven gezegd, zijn er immers openbare aangelegenheden die allen raken. Maar **ze zijn politiek óók ongelijk**; immers, zij hebben allemaal verschillende intellectuele capaciteiten, onderscheiden economische mogelijkheden en differente karaktereigenschappen. Daardoor zijn hun mogelijkheden om over de openbare aangelegenheden mee te praten verschillend. Ook met deze **ongelijkheid** moet men dus rekening houden. Wie meer talenten,

---

¹ De dubbele naamval, enerzijds ‘van het volk’ (genitivus) en anderzijds ‘voor het volk’ (dativus) verwoordt mooi de gemeenschappelijk zorg ‘voor allen’ als een verantwoordelijkheid ‘van allen’.

vaardigheden of mogelijkheden heeft om zich voor de gemeenschap in te zetten, zou die mogelijkheden ook mogen krijgen en mogen inzetten.

Dat betekent: De rechtvaardigheid vereist dus óók een ongelijke behandeling van ongelijken. Voor iedereen is bij voorbeeld duidelijk dat aan een zieke meer medische verzorging toekomt dan aan een gezonde persoon.

Hier zou men kunnen tegenwerpen: het principe “ieder het zijne”, is de algemeen erkende maatstaf voor de rechtvaardigheid. Ieder het zijne betekent ‘ieder hetzelfde’. Dus moet aan alle burgers dezelfde maat aan inbreng in de publieke aangelegenheden worden toegestaan. De verschillen in de persoonlijke voorwaarden mogen daarbij dus geen rol spelen.

Deze tegenwerping is echter maar den dele waar. Want er moeten **twee soorten van gelijkheid worden onderscheiden**. Een voorbeeld hiervan vinden wij in de wiskunde: twee hoeveelheden met het gelijke aantal elementen zijn aan elkaar gelijk. Een huis met twaalf ramen heeft evenveel elementen als een mand met twaalf appels. Dit noemen wij de ‘**aritmatische gelijkheid**’. Maar er bestaat nog een andere soort van gelijkheid. Want de **verhouding** van twee appels tot vier appels is dezelfde dan de verhouding van zes appels tot twaalf appels. Bij deze ‘**gelijkheid van verhouding**’ - ook wel ‘**geometrische gelijkheid**’ genoemd - zijn weliswaar niet de aantallen gelijk (de elementen), maar wel de verhouding tussen de aantallen.

Dit verschil kan dus ook worden toegepast op de politieke gelijkheid. “Aan ieder het zijne”, kan dus in de zin van een aritmatische gelijkheid worden begrepen: iedereen krijgt inderdaad dezelfde mate aan een **deelnamerecht**. Zoals in een mand dezelfde aantallen appels worden gelegd als het huis ramen heeft. Dit gebeurt dus feitelijk door het verkiezingsrecht voor allen. Dit is de aritmatische gelijkheid.

Maar er bestaat ook een gelijkheid van verhouding. Dat betekent: een mindere mate aan deelnamerecht die een persoon A wordt toegekend staat in een gelijke verhouding tot zijn mindere voorwaarden (capaciteiten, mogelijkheden, engagement etc.) dan een grotere mate van deelnamerecht die aan een persoon B wordt toegekend, omdat die persoon gunstigere voorwaarden meebrengt. Beiden krijgen ook in dit geval ‘hetzelfde’, weliswaar niet hetzelfde kwantum aan het deelnamerecht, maar wel deelnamerechten, waarvan de verhouding tot de voorwaarden gelijk is. Dit is dan de geometrische gelijkheid of de gelijkheid van verhouding.

(2) Welke consequenties heeft dit onderscheid?

Wanneer men alleen met **de aritmatische gelijkheid** rekening houdt, dan betekent “ieder het zijne” inderdaad “aan iedereen hetzelfde”; dus: alle openbare aangelegenheden moeten te allen tijde door iedereen worden besproken en beslist. De eerste democratie van de wereld in het Athene van de 5^e en 4^e eeuw v.Ch. heeft dit principe doorgevoerd: alles wat van openbaar belang was, werd constant in een vergadering van het volk beslist. De uitvoer van de aangelegenheden werd weliswaar aan enkele personen gedelegeerd, maar ze kregen deze bevoegdheid slechts voor een korte tijd en door het lot bepaald. Dit noemen wij nog steeds ‘**een radicale democratie**’ of ‘zuivere democratie’. (vgl. in zekere zin: Zwitserland; het veelvuldig werken met ‘volksreferenda’, etc.).

Er is echter ook het omgekeerde toepasbaar: de aritmetische gelijkheid wordt uitgeschakeld en daarvoor in de plaats komt **de gelijkheid van verhouding**. Dan zijn twee andere staatsmodellen mogelijk: ofwel alle openbare aangelegenheden worden aan één persoon gedelegeerd. Het wordt als 'rechtvaardig' gezien dat hij alle macht krijgt: dat is de '**monarchie**', de heerschappij van één iemand. Of een bepaalde groep die de taken het beste op zich kan nemen, omdat zij in deze de 'besten' (Grieks: 'aristoi') zijn, krijgt alle bevoegdheid. Dan spreken wij van een '**aristocratie**', de heerschappij van de besten.

(3) Het falen van de 'pure' heerschappijmodellen

Wanneer men nu nuchter naar deze analyse kijkt, dan ligt het voor de hand dat deze 'pure' vormen van heerschappij, die dus alles op één van de twee vormen van gelijkheid zetten, uiteindelijk falen. **De 'pure democratie' is in een complexere maatschappij gewoon niet te handhaven.** De volksmassa's zijn niet in staat om zichzelf met z'n allen verstandig te organiseren. De pure democratie wordt dus makkelijk tot een speelbal van demagogen, die deze zwakte zullen misbruiken. Hetzelfde lot treft de **pure aristocratie**, omdat de vermeende heerschappij van de besten al snel zal afglijden tot een heerschappij van **een bepaalde clique ('oligarchie')**. En de **pure monarchie** zal al gauw ontaarden in een **tirannie**, tenzij dat de heerser als het ware een heilige is.

(4) Het model van de 'gemengde' heerschappij

Wanneer deze 'pure' modellen van een staatsinrichting uiteindelijk tot falen zijn veroordeeld, blijft de vraag: Welke mogelijkheden zijn er dan wél om het democratische principe met een aristocratisch-monarchisch principe samen te brengen?

Het antwoord is: de meest draagkrachtige verhoudingen komen steeds dan tot stand, wanneer een model elementen van alle drie vormen met elkaar weet te verbinden. Tot dit inzicht was reeds **Aristoteles** gekomen. Hij had immers in zijn tijd niet minder dan **158 'grondwetten'** van antieke stadstaten verzameld en bestudeerd. Zodoende kon hij beschikken over 'empirisch materiaal' en hoefde hij niet terug te grijpen op een 'utopische constructie', zoals dat in Plato's 'politeia' nog het geval was. Aristoteles' resultaat was: **De meest humane en verstandige verwezenlijking van de door allen gewenste rechtvaardigheid ligt in een democratie met een aristocratisch-monarchische bijmenging.** Deze 'mengvorm' lijkt nog het beste de eenzijdigheden en de corrumperende tendenties tegen te gaan. Als **resultaat** zou men kunnen spreken van **een democratie met een aristocratisch-monarchische inslag.**

Eeuwen later, in de tijd van Cicero was dit inzicht van Aristoteles in de politiek-filosofische wereld niet helemaal verloren gegaan. Zo zelfs, dat men toen sprak van een 'theorie van gemengde staatsvormen'. **Cicero nu zag deze**

gemeenschapsinrichting in de Romeinse republiek verwezenlijkt.² Daarom noemt hij zijn werk ook opzettelijk ‘De re publica’ (in de dubbele zin van het woord: het gaat over de ‘algemene zaken’ [‘res publicae’] en het beschrijft de daadwerkelijk gerealiseerde vorm van samenleving in juist deze Romeinse republiek, die Plato in zijn dialoog ‘Politeia’ nog als een utopie had gezien). - Via deze historische weg dus is het begrip ‘republiek’ in onze huidige politieke ordening terecht gekomen.³ Vele democratische staten zijn dus allereerst en in wezen een ‘republiek’, zoals zij dat in hun benamingen vaak ook tot uitdrukking brengen. Dat neemt niet weg dat ook dit begrip ‘republiek’ een andere retorische (en vervolgens ook inhoudelijke) invulling kan krijgen. Er zijn immers ook staten die weliswaar dit begrip in hun benamingen gebruiken, maar feitelijk het democratisch element van de aritmetische gelijkheid missen, b.v. de ‘Democratische Volksrepubliek Korea’ of de ‘Volksrepubliek China’ of de toenmalige ‘Deutsche Democratische Republiek’.

Om dit beter te begrijpen, keren we terug naar Cicero. Want zijn idee van een ‘republiek’ legt de verschillende bouwstenen uiteen en voegt ze weer samen.

Welke concrete inhoud had dan volgens Cicero de Romeinse republiek? Hoe werden – dat is de cruciale vraag - de verschillende democratische, aristocratische en monarchische elementen met elkaar gecombineerd? Om een antwoord op deze vraag te geven, moeten we de geschiedenis van de Romeinse Republiek bezien.

- 1) Nadat de koningsheerschappij was afgeschaft (509 v. Chr.; zie boven), werd het **monarchisch element** desondanks niet helemaal verworpen. Er werden zogenaamde ‘**magistraten**’ gekozen, met aan het hoofd twee consuls. Daar kwamen andere ambten bij, vooral die van pretoren (jurisdictie) en van questoren (financieën). Deze personen bezaten feitelijk de ‘macht’, maar wel een specifieke ‘ambtsmacht’, dat wil zeggen de openbare erkenning om voor het geheel van de staat beslissingen te nemen.
- 2) Het **aristocratisch element** werd verwezenlijkt in de ‘**senaat**’, die tot stand komt door alle voormalige leden van de magistraatsambten; het zijn dus ervaren politici die deze taak als leden van de senaat tot hun levenseinde mogen uitoefenen. De senaat heeft op zich alleen een adviserende functie, maar zijn adviezen werden feitelijk vaak als besluiten overgenomen; zodoende neemt de senaat de rol van een ‘**parlement**’ op zich, die een hoge mate van ‘auctoritas’ bezit.
- 3) Ten derde moet worden gezocht naar het ‘**democratisch element**’. Immers, de nijpende vraag blijft actueel: Wat kan een staat ervoor bewaren dat de mensen van de potestas en/of de auctoritas (regering en parlement) hun macht niet misbruiken? Er is maar één tegenmiddel: **regelmatige**

---

² In de geschiedschrijving wordt deze (klassieke)Romeinse republiek gedateerd tussen 509 v. Chr. – 27 v. Chr. Volgens de overlevering ontstond zij, toen de laatste koning van Rome, Tarquinius Superbus, werd verdreven door Lucius Iunius Brutus. Toen werd er besloten om jaarlijks twee consuls te kiezen. **Feitelijk was dit het begin van de eerste republiek uit de geschiedenis.**

³ Daarom is het begrip ‘republiek’ ook veel meer dan alleen een eenvoudig tegengestelde strijdterm tegen de monarchie.

verkiezingen. Precies dat gebeurde: de ambtsdragers werden gekozen, in Rome zelfs elk jaar. Door deze maatregel van de verkiezingen kreeg dan ook het onontbeerlijke element van de 'aritmische gelijkheid' een plaats binnen het geheel van de samenlevingsvorm.

In de loop van haar geschiedenis had de Romeinse Republiek zodanig dus haar vaste ordening gekregen, die op een samenwerken van verschillende machtsinstanties berustte. Wat Cicero echter in zijn tijd – de 1^e eeuw v. Chr. - vreesde was de ondermijning van de autoriteit van de senaat. Hij zag hoe de Republiek door twee vleugels werd bedreigd: aan de ene kant degenen die het democratische element gingen uitvergroten, door zich zelf tot voorsprekers van een 'werkelijk' of 'vermeend' interesse van het volk te maken (vgl. de huidige beweging van het 'populisme'). Aan de andere kant stonden degenen die de redding van de Republiek alleen nog door een versterking van het monarchische element verwachtten: er moest een 'eerste man' (lat.: 'princeps'), een 'sterke leider' worden aangesteld die met bijzondere macht was toegerust om het leiderschap van de staat op zich te nemen.

Cicero zou gelijk krijgen: slechts enkele jaren na zijn dood liet Augustus het evenwicht van de gemengde 'Verfassung' ten gunste van het monarchisch element verschuiven. Op de plaats van de Republiek trad toen de heerschappij van een 'princeps', het zogenaamde 'principaat'. Hoewel deze periode die met Augustus aanbrak in de geschiedschrijving als het 'Romeinse Keizerrijk' wordt omschreven, bleef het aristocratisch element van de senaat in het algemeen bewustzijn zo levendig, dat de traditie van de senaat nog lange tijd voort bestond. Pas in de late oudheid (einde 3^e en begin 4^e eeuw) werd het monarchisch element radicaal uitvergroten, en veranderde de 'princeps' in een godgelijke 'dominus', zodat de republikeinse geest volledig dood was.

Nadat vervolgens in 476 v. Chr. het West-Romeinse Rijk ten onder gaat, wordt de Europese geschiedenis bepaald door het opkomen van veelvuldige Koninkrijken, die het hele continent als een lappendeken onder elkaar gaan verdelen. De enig gehandhaafde bestuursvorm wordt overal de monarchie, die in koninkrijkes, hertogdommen, graafschappen een nooit eerder gekende versplintering in Europa vertoont. Deze middeleeuwse gemeenschappen worden niet door een nationale gedachte of een specifieke etnische identiteit bij elkaar gehouden, maar bestaan als vrij losse gemeenschappen, zodat er van hen veel meer van een 'burgerschap' dan van een 'staat' gesproken kan worden. Het was aan de **kerkvader Augustinus** (354 – 430 n. Chr.) voorbehouden om tijdens de overgang van de oudheid naar de middeleeuwen met zijn monumentale werk 'De civitate Dei' voor deze burgerschap ook het ideële fundament te leggen (zie in het vervolg beneden).

Meer en meer neemt uiteindelijk het christelijk geloof de verbindende rol over van al deze monarchieën, zodat er ongeveer vanaf 1000 n. Chr. zelfs sprake is van een '**societas christiana**'. De band van het gemeenschappelijke geloof neemt echter niet weg dat de verschillende monarchieën in het middeleeuwse Europa door machtstreven, huwelijkspolitiek en economische interesses veelvuldig met elkaar in conflict geraken. Pas met het begin van de moderne tijd en de reformatie (16^e eeuw) verstevigt **de centraal absolutistisch gestuurde staat** de gedachte van een besloten identiteit (Frans, Duits, Engels, Italiaans etc.). Deze vaste gestalte van een samenleving krijgt dan feitelijk de naam van een 'staat'. In deze typisch moderne

staten ligt dan ook eeuwenlang alle macht bij de absolutistische heerser. Hij hoeft geen tegenstand van welke instanties ook te vrezen, die met hem om het bestuur van de staat zouden concurreren.

De herontdekking van het ideaal van de republiek ten tijde van de verlichting moest dan wel de grond onder de voeten van de absolutistische staten doen beven. Immers, de gemengde staatsinrichtingen zijn het volledige tegendeel van een absolutistisch centralisme. De verschillende elementen van de gemengde 'Verfassung' staan onder elkaar in een onoplosbaar spanningsveld. De toekenningen van de macht zijn juist niet tot een eenheid versmolten, maar onder een veelheid van politieke ambten en instituties verdeeld. Tot de politieke besluitvorming hoort wezenlijk de wrijvende interactie van deze instanties. Het is kenmerkend voor de republikeinse uitoefening van de macht dat zij juist niet vlekkeloos en 'gladjes' plaatsvindt.

De prestatie van de Romeinen bestond erin, in een lange historische ontwikkeling – die Cicero in zijn geschrift onder woorden had gebracht – de elkaar tegenstrijdende monarchische, aristocratische en democratische elementen tot een geheel samen te voegen. Dit geheel was echter geen monolithische eenheid, maar flexibel en bewegelijk. Toen deze verworvenheid eenmaal verloren was gegaan en tot absolutistische heerschappijen had geleid, bestond de historische taak van de moderne tijd in de tegengestelde beweging: namelijk de oppermachtige eenheid weer in haar elementen op te splitsen.

Cicero's aristocratische privileges kunnen wij vandaag de dag niet meer aanvaarden. Maar zijn **model van de republiek** is ook voor ons in een enigszins gewijzigde vorm voorbeeldig gebleven. De verdeling van de machten over verschillende instanties, het federalisme en andere anti-centralistische maatregelen zijn de meest belangrijke principes om de democratische vrijheid en sociale rechtvaardigheid te waarborgen.

Wat leert ons deze geschiedenis?

- dát wij uit de geschiedenis mogen leren; een minachting van de historische ontwikkeling ten koste van een focussing op de actualiteit, leidt tot 'historisch geheugenverlies'. Daardoor verliezen de 'werkende' voorbeelden hun stabiliserende en innoverende kracht;
- de opdracht aan het volk tot het zoeken, vinden en steunen van de 'integere politici'. Reeds voor Plato en Aristoteles was de meeste verheven taak die van de politicus. Van hun worden immers in hoge mate de kardinale deugden (prudentia, iustitia, fortitudo, temperantia) gevraagd. Dit mag worden aangevuld met christelijke deugden zoals de misericordia etc.
- in de politieke aangelegenheden hangt veel af van de gelijkheid van verhouding. In een emphatische focus op de 'democratie' is het belangrijk juist ook dit element te onderstrepen. Immers, nuchter bezien heeft gewoon niet iedereen dezelfde mogelijkheden, capaciteiten, talenten en tijd om zich in deze politieke aangelegenheden adequaat in te brengen. Bovendien heeft ook subjectief niet iedereen hetzelfde interesse en dezelfde motivatie om zich voor de gemeenschappelijke belangen in te zetten. Daarom zijn ervaring en inzicht twee factoren die personen in het bijzonder kwalificeren om het beste voor het

algemeen welzijn ('bonum commune') op het oog te hebben en te kunnen realiseren. Immers, uiteindelijk zijn het altijd concrete mensen die door hun ambtsmacht beslissingen nemen, die tot handelingen leiden. De verantwoordelijkheid voor het handelen hebben concrete personen. Daarom zijn zij daar tenslotte ook op aanspreekbaar.

- Het democratische element dat met name in de simpele handeling van het stemrecht bestaat, moet te allen tijde worden beschermd en als voornaamste instrument van functionerende democratie heel hoog worden ingeschat. Dit is het fundamenteel democratische recht waar de mensen het gelijkheidsprincipe van het aritmetische 'ieder het zijne' in de echte zin van 'ieder hetzelfde' kunnen waarmaken. Maar: wees alert op het 'pure' en 'zuivere', zowel binnen het democratische denken, als binnen het monarchische en aristocratische denken. Wie de meest moeilijke taak om de verschillende elementen te verbinden wil vermijden of afschaffen, loopt het grote risico de extremen te beklemtonen en zo in een extremisme af te glijden.
- Bij deze uiteenzetting omtrent de Republiek zijn morele en godsdienstige aspecten niet behandeld. Zij hebben wel impliciet altijd een plaats in het kader van de karakter- en gewetensvorming van de concrete mensen (en dus ook de politici). Godsdienst en moraal komen vooral dan ter sprake, wanneer een staat die volgens het model van een Republiek wil functioneren wetten maakt (judicatief aspect) en implementeert (executief aspect).